

על אתגר הספונג'ולוגיה

מימי חסקין ודינה חרובי. מומחית בספונג'ולוגיה: עוזרות בית ומנקות בספרות העברית. גמא, 2022.
144 עמודים.

הספר שלפנינו עוסק בייצוגיהן הספרותיים של עוזרות בית ומנקות ממוצא שונה – תימניות, ערביות ורוסיות – ועוקב באופן כרונולוגי אחר התפתחות הייצוגים משנות ה־20 של המאה הקודמת ועד ימינו. האם מדובר בדרגות שונות של אחרות, או שמא אלה מקרים דומים/משוכפלים שלה? ואם כן, האם קיים דגם מקובע של כתיבה מהמרכז אודות השוליים ומהשוליים אודות המרכז? לדעתי, נחוץ היה לכלול דיון אינטגרטיבי בשאלה זו, שיבהיר את התשתית האידיאית־ספרותית שעומדת למבחן.

הכתיבה המחקרית על עולם הספונג'ה, על מערכיו הרגשיים, התרבותיים והפואטיים, היא אתגר חשוב ומרתק, שמצטרף למגמה רווחת בחקר הספרות העברית, המקדישה תשומת לב גוברת לקולות, למגזרים ולעמדות שנדחקו לשוליים, שהושתקו, או שלא זכו כלל לייצוג. הבחירה בנשים שהועסקו בעבודות ניקיון היא כמובן בחירה בעלת היבט מגדרי, לצד היבט אתני ולאומי. חשובה במיוחד עבודת האיסוף שנעשתה כאן. הטקסטים בפרקי הספר נבחרו ממגוון רחב של סוגות: סיפורים קצרים, רומנים, שירה, פזמונאות, מחזאות, ספרות ילדים, עיתונות. הטקסטים המובאים בספר נכתבו בידי קולות מרכזיים,

או "הגמוניים" כפי שנוהגים לומר, בחיי התרבות בארץ, בהם אלתרמן, יעקב אורלנד, א"ב יהושע, רוני סומק, שמעון בלס, וסופר הילדים לוי קיפניס. בכתיבתם של סופרים גברים חושפות חסקין וחרובי מניפה של עמדות ורגישויות ביחס לנושא, שאינן שונות באופן בולט מאלו של סופרות ומשוררות – שחלקן היו עוזרות בית בעצמן, או לפחות הציגו עצמן ככאלה, כמו למשל ברכה סרי, יונית נעמן ויהודית שחר; אחדות, דוגמת נחמה פוחצ'בסקי ואלישבע, כתבו על הנושא מתוך הזדהות עם הסבל הכרוך בעמדה החברתית ה"מוכפפת" של נשים אלה; ואחרות, אבירמה גולן ומירב נקר סדי, למשל, כתבו מנקודת מבטן של נשים שמעסיקות עוזרות בית.

הדיון מתמקד בשאלות כגון כיצד מתמודדים הכותבים והכותבות עם הכפילות של ההיבט המגדרי (העובדה שמדובר בתעסוקה המיועדת בעיקר לנשים – גילוי נאות: בהיותי סטודנט באוניברסיטה העברית התפרנסתי במשך שנתיים מעבודות ניקיון בבתים פרטיים, והתשלום היה מכובד) ושל ההיבט האתני או הלאומי (המוצא של הנשים), באיזו מידה ממחזר הייצוג סטריאוטיפים שליליים לגבי עוזרות הבית או מערער עליהם, עד כמה ניתן להבחין באמפתיה מצד הכותב או הכותבת כלפי דמות העוזרת (בהנחה שהכותבים שייכים למעמד חברתי וכלכלי ותרבותי שונה) או בביטויי מחאה גלויים כלפי הדיכוי (ההסללה של נשים לתפקידי ניקיון). השאלות הללו מלוות באופן מפורש בהתבטאויות אמפתיות מצד חסקין וחרובי כלפי ה"עוול" וה"דיכוי" – או אם להשתמש בז'רגון המקובל ממדעי החברה, ההחפצה, ההדרה, ההכפפה – כשהן מבקשות להעניק ייצוג לאותן נשים חסרות ייצוג. כמו כן מלווה הדיון במודעות ברורה לכך שהמחקר האקדמי נעשה בידי חוקרות "פריוולגיות" שרכשו השכלה, מעמד חברתי וביטחון כלכלי, אשר חוצצים בינן לבין מושא מחקרן, ולכן אין הן יכולות לייצגו באופן בלתי-אמצעי, אך בעת ובעונה אחת הן מבקשות גם לחשוף את הרגישות האותנטית שלהן לנושא, עוד מתקופות קודמות בביוגרפיה הפרטית שלהן (עמ' 130).

הספר כתוב בלשון ברורה וקולחת, והקריאה בו נעימה. הוא עשוי לעניין קהל רחב של מתעניינות ומתעניינים. יחד עם זאת, המסקנות שהוא מנסח אינן מפתיעות. טקסטים שנכתבו לפני קום המדינה (במיוחד בידי גברים) חוטאים לטענתן באימוץ הסטריאוטיפ השלילי ביחס לנשים תמימות, ורואים בהן מנקות "בטבען", ולא נשים שהדיכוי החברתי (מניעת השכלה) והאידיאולוגיה הציונית בעלת האופי האוריינטליסטי דחקו אותן לעבודות ניקיון "בזיוות". לעומת זאת, טקסטים שנכתבו בתקופת המדינה אמפתיים הרבה יותר כלפי סבלן, ואף מעיזים להביע מחאה על ניצולן החברתי ועל ייצוגן הסטריאוטיפי השלילי.

אשר לצד המחקרי של הספר – מחקר אקדמי במדעי הרוח אמור להציע לקוראיו את התשתית התיאורטית שעליה הוא מתבסס. החוקרות מתייחסות למגוון חוקרים, בעיקר מהאקדמיה האנגלו־סקסית ומעט מהצרפתית, שאזכורם אמור ליצור רושם של שיח מובנה שמהווה תשתית מוצקה למחקר. חסקין וחרובי אכן מאירות את עיני הקורא כאשר הן מציינות מחקרים היסטוריים וסוציולוגיים התורמים להבנת ההקשר הישראלי של יחסי כוח ויחסי עבודה, לשאלות של ניצול והסללה מקצועית, וכדומה. אולם כשמדובר בשימוש במושגים מתחום המחשבה הפמיניסטית והפוסט־קולוניאלית, ומעוד כהנה וכהנה כיוונים, מתקבלת עודפות לא נחוצה ולא רלוונטית, או מין בון טון עכשווי. כזה למשל הוא אזכורו של מושג "מצב החירום" (עמ' 62–63) של קארל שמיט, שהוכנס לשיח המחקרי הישראלי בעשור האחרון כהסבר מניח את הדעת לכאורה לכל מערך יחסים פנים־חברתי המבוסס על כוח. כזהו גם המושג "בזות" (עמ' 10, 114) של ז'וליה קריסטבה, שלכאורה הכרחי כדי להסביר מדוע נשים תימניות, ערביות ורוסיות הגיעו לעבודות ניקון. גם המאמר של גיאטרי ספיבק – "האם המוכפפים מסוגלים לדבר?" – שמוזכר פעמים אחדות בספר (עמ' 39), אינו זוכה כלל לדיון ולהבהרת עומקה של השאלה וגבולותיה, אלא מותיר את הרושם "כי בשיח המערבי אין לנשים המוכפפות קול, והאפשרות היחידה שהשיח הזה מכיר היא לדבר עליהן או בשמן".

נראה לי שהקריאה בטקסטים השונים מגבילה עצמה בעיקר לשאלת אימוץ סטריאוטיפים ולדחייתם, ואינה מתבוננת בסובייקטים הנשיים שהטקסטים מצליחים לתת להם ביטוי מעניין מעבר לכך. אזכיר למשל את הדיון בסיפור של פוחצ'בסקי "אסונה של אפיה". הדיון עוסק בעיקר בדיכוי, אך כמעט לא בנקודת המבט של אפיה, הנערה התימנייה, ולכן מחמיץ את עמדתה הביקורתית ביחס להגירה הציונית מתימן, את יחסה האימהי לילדה שבה היא מטפלת (שהיא משמעותית בעיקר משום שאפיה אינה מסוגלת להרות משך זמן רב, וכשלבסוף היא הרה נולד לה עובר מת), ואת החרדה מפני יכולתו של בעלה לגרש אותה ולשאת את "צרתה". הדיון מחמיץ אפילו את הערכתה לבעלה, שהוא איש תורה ועבודה (הרי בכך היא מאתגרת את האידיאלים הציוניים), ואת יחסה לכמה מנהגים אשכנזיים שבהם היא מוצאת ביטוי לתרבות מתקדמת יותר (למשל היחס לנשים). הדיון מזכיר רק בחטף את עזיבתה את בעלה שנוהג להכותה, בעוד הסיפור מקדיש לכך תשומת לב רבה בתור אופציה נשית חתרנית. במקום התייחסות למרכיבים אלה בייצוג הדמות הנשית, כוחה ויחודה, מבהירות חסקין וחרובי כי קיימת "דרגה גבוהה של אחווה בין הכותבת לעוזרת הבית המתוארת בסיפורה", והאחווה הזו, לטענתן, נגזרת מחוויה דומה

שעברה הסופרת בחייה (40–41). השטחה דומה של הדמות הנשית מופיעה למשל בדיון בשירה של יונת נעמן "דיוקן עובדת ניקיון 3" (עמ' 56): "במקום להיות נאמנה למורשת הקיבוע שבו הן נתונות ולשמור על שתיקה, הדוברת בוחרת בצד הגברי והאשכנזי, צידם של בעלי הכוח, כי הוא מאפשר מרד וכך היא מפרה את הסדר ההגמוני" (עמ' 58). הקריאה הזו מתעלמת מכך שהמתח שהשיר מתאר כבר אינו בין האני לעולם המדכא ("הסדר ההגמוני"), אלא הוא מופנם, והופך למתח בין הצד הגברי שבדמות, אשר מטמיע את הדרישות החברתיות והסטריאוטיפים, לבין הצד הנשי שבה, שמוכן להתמרד ולהציב גבולות. הסיום האירוני-הומוריסטי מבטא את הקלות של ההתמודדות עם סטריאוטיפים מצד נשים מזרחיות שהגיעו לעמדת מודעות וביטחון עצמי.

הוא הדין ביחס לשירה של ברכה סרי, "עוזרת". חסקין וחרובי כותבות: "שירה של סרי יוצא נגד סטריאוטיפיזציה אתנית ומעמדית. סרי מצביעה על הקיבוע של האישה המזרחית, התימנייה, בתוך כלוב של תיוגים" (עמ' 52). השיר אכן מצביע על שורה של סטריאוטיפים, אולם בה בעת מדגיש את העובדה שהדוברת עצמה אינה מנקה או עוזרת, אלא מלמדת, משוררת, הולכת לקולנוע, בעלת דירה, מפקחת, מתנדבת, מסייעת – וכל המערך הנשי המגוון הזה אינו מזוהה כלל על-ידי העין ההגמונית (גם זו הנשית). מצד אחד, סרי "אלפאבתית", ואינה שייכת ללשון המקצועית המערבית. מנגד, היא שייכת מאוד, מכירה בערך המומחיות, ויודעת שהסיומת הראויה בלשון המומחיות היא "לוגיה" כלשהי, ומכאן היא יוצרת את השם "מומחית לספונג'ולוגיה". כדאי היה להבהיר את המיקום הכפול של עמדת המחאה הנשית – בתוך השפה והמערך הסטריאוטיפי המצומצם, ומחוצה לה.

מבחינת הדיון הספרותי, חסקין וחרובי טוענות ש"כלי ההתייחסות והפרשנות שלנו הם כלים ספרותיים, והקריאה שלנו נעשתה בהקשרים ספרותיים-תרבותיים. עם זאת, ההיבטים הסוציולוגיים של הסוגיה נוכחים בעוצמה ברקעם של הטקסטים הספרותיים, ולכן הם הופיעו במחקרנו בכל פעם שנדרשה פרישה של ההקשר החברתי" (עמ' 131). לדעתי, המחקר אכן מתמקד בטקסטים ספרותיים, אך הוא סוציולוגי באופיו, ואינו מנסח אף לא שאלה ספרותית אחת. אפשר היה להתייחס למשל לרטוריקה האירונית, להומור ולאיפוק, ככלי להתמודדות עם תרבות שאינה רואה את עוזרות הבית שלא מבעד לדימויים מקובלים, שהרי אף טקסט אינו צועק "עוול!", "דיכוי!", אלא מניח לקוראים להבין רמזים. זה כוחם של הטקסטים הללו. גם אירוניה עצמית לא מעטה יש בהם (בניגוד לרטוריקה של מחאה גלויה וחד-ממדית), לדוגמה, בסיפור "קיץ 1970" של א"ב יהושע, שמוזכר במחקר

או בשירים של סומק, סרי ונעמן, אפילו בשירים הזועקים של אלקס ריף. הרטוריקה האירונית ועמדות ביניים מורכבות, דוגמת השימוש בלשון הדיבור, הם נושאים ספרותיים מרכזיים שהמחקר, לטעמי, אמור היה להבהיר את נוכחותם ואת מקומם ברטוריקת ההתנגדות או הייצוג של מומחיות בספונג'ולוגיה.

לסיכום, הנושא חשוב, איסוף החומרים טוב, אך הדיון חושף רק פן מוגבל ביותר בשאלת ייצוגן של עוזרות הבית.

פרופ' יוחאי אופנהיימר, החוג לספרות, אוניברסיטת תל אביב.

דוא"ל: oppenyo@tauex.tau.ac.il